

6. Доповідна записка уповноваженого НКВТ з хлібозаготівель по Дніпропетровському округу // ДАДО. – Ф.80 – Оп.1. – Спр.23.
7. Доповідь бюро Миколаївського окрпарткому щодо обстеження Баштанського району // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.563.
8. Зведення Дніпропетровського окрвиконкому по боротьбі зі спекуляцією // ДАДО. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.63.
9. Інформаційне повідомлення Дніпропетровського окрпарткому від 9 травня 1929 року // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1487.
10. Інформбюлетень ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель за новими методами // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1540.
11. Карна справа Миколаївської окрпрокуратури. Висновки обвинувачення // ДАМО. – Ф.Р-123. – Оп.2. – Спр.1191.
12. Матеріали секретаріату Дніпропетровського окрпарткому від 19 вересня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. Оп.1. – Спр.81.
13. Обіжник Наркомату внутрішньої торгівлі до всіх окрвиконкомів // ДАДО. – Ф.305. – Оп.2. – Спр.71.
14. Огляд ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель від 30 січня 1928 року // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.872.
15. Повідомлення Запорізького управління робітничо-селянської міліції // Державний архів Запорізької області. – Ф.611. – Оп.4. – Спр.37.
16. Політзведення Варварівського райпарткому від 12 січня 1928 року // ДАМО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.468.
17. Про заходи у зв'язку з хлібозаготівельною кампанією 1929/30 р. Витяг з протоколу засідання РНК УСРР 27 серпня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. – Оп.2. – Спр.71.
18. Протокол засідання комісії з хлібозаготівель Близнюківського району 12 січня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.103.
19. Протокол засідання комісії з хлібозаготівель Юр'ївського району 28 травня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.103.
20. Спецзведення ДПУ УСРР про недоліки хлібозаготівель // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2779.
21. Стенограма 3 пленуму Дніпропетровського окрпарткому 5–6 березня 1929 року // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1327.

SUMMARY

The attention is accentuated on the little known subjective aspects of the ration policy of the Soviet authorities at the end of the 1920s. The reasons for the non-acceptance by the peasants and the reaction of the local Party-Soviet apparatus on the external economic pressure of the central bodies are characterized.

І.І. Аверін

НКВС УСРР ЯК ЗНАРЯДДЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ В БОРОТЬБІ ПРОТИ ЦЕРКВИ (20-ті роки ХХ ст.)

Церковне життя зазнає постійних впливів державно-політичного устрою. Це непорушна істина. Вона нагадує про потребу створення таких державних інститутів, які б толерували релігійним громадам і сприяли гармонізації суспільних відносин. Не випадково в сучасній Україні йде мова про вдосконалення законодавства, яке б гарантувало свободу совісті громадянам, обмежувало втручання чиновників у релігійне життя, перешкоджаючи використанню церкви в політичних цілях.

Висловлені міркування актуалізують історичні дослідження в площині державно-церковних відносин. Особливо цінним у цьому плані нам видається історичний досвід 20-х років ХХ ст., оскільки він так само, як і сьогодні, був сповнений пафосу релігійного відродження й нового державного будівництва. Врешті, як показала історія, це будівництво, що здійснювалося під гаслами “влади народу”, віддалило владу від народу, а церкву перетворило в об’єкт жорстоких переслідувань. Гіркий досвід має застерегти від повторення помилок.

Одним із центральних державних інститутів, яким правлячий режим намагався регулювати державно-церковні відносини, був Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС). Саме на нього декларативно покладалися функції забезпечення реалізації законодавства про релігію та церкву.

Низка новітніх публікацій, присвячених вивченню механізму формування репресивної політики в радянському суспільстві 20-х років та утвердженню тоталітарного режиму (В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький [2], Ю.І. Шаповал [7]), порушила проблему ролі НКВС в системі регулювання державно-церковних відносин. Побачили світ також джерелознавчі розвідки (Р.Я. Пиріг [4, с.85-86], Р.Ю. Подкур [5, с.112-116], О.С. Рубльов [6, с.95-96]) та статті, автори яких побіжно аналізували діяльність НКВС, спрямовану щодо окремих конфесій (Рубльова Н. [8, с.228-243]). Проте роль цього державно-силового відомства ще не ставала об’єктом спеціального історичного дослідження.

На наш погляд, вона заслуговує на таке вивчення. Крізь призму діяльності НКВС, як державної структури, можна отримати предметне і досить контрастне зображення дій різних гілок партійно-державної влади з реалізації релігійної політики, а, значить, визначити її сутність, провідні тенденції, динаміку змін, реакцію на її втілення з боку безпосередніх виконавців і суб’єктів впливу.

У рамках даної статті ми не прагнутиremo до всебічного охоплення окреслених завдань. Обмежимось, передусім, з’ясуванням загальної ролі НКВС як органу, залученого державою до оптимізації державно-церковних відносин. Спробуємо визначити характер змін в структурі НКВС, пов’язаних з реалізацією функцій регулювання державно-церковних відносин. Простежимо наявність сутнісних зв’язків НКВС з іншими вищими партійно-державними органами в процесі визначення лінії поведінки щодо релігійних організацій.

Такий підхід, на нашу думку, розширить перспективу подальшого вивчення ролі різних гілок державного апарату і, зокрема адміністративно-каральних структур, в реалізації державної релігійної політики, дозволить більш аргументовано оцінити характер державної політичної системи та її ідеології.

НКВС УСРР було організовано 29 січня 1919 р. Проте до 1922 р. в складі наркомату не було спеціального підрозділу, на який покладалося б завдання втілення державної політики по відношенню до церкви.

Така структура з’явилася восени 1922 р., коли так званий Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції (НКЮ) з усім його штатом було передано до НКВС. Це сталося згідно з рішенням ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. [9, арк.2,4].

Ліквідаційний відділ, назва якого красномовно свідчила про початкові наміри державної влади якнайшвидше знищити церкву, функціонував з 1919 р. Але, як виявилось, його діяльність у складі НКЮ не принесла очікуваних результатів.

Це, вірогідно, і стало однією з основних причин зміни у відомчому підпорядкуванні відділу. Зміна свідчила про незборимий потяг влади до “твердої руки” і, водночас, про її небажання “поступатися принципами”.

Спочатку відділ, що зберіг за собою стару назву “ліквідком”, було включено як відділення по відокремленню церкви від держави до складу адміністративного відділу НКВС. Останній був структурною ланкою адміністративно-організаційного управління.

Реорганізації апарату НКВС 1923 р. практично не позначилися на структурі, функціях і повноваженнях відділення. Це відділення продовжувало існувати у складі Центрального адміністративно-організаційного управління. Проте одіозна назва, пов'язана з більшовицькими намірами кавалерійським наскоком повалити церкву, почала відходити в минуле. “Ліквідкомів в повному розумінні слова “ліквідувати” не повинно бути”, – відлунувала ця думка в одному з циркулярів відділу управління Катеринославського губвиконкому.

Інших ознак, які б свідчили про зміну пріоритетів, стилю, методів роботи цієї наскрізь антицерковної державної структури, не з'явилося. Здійснювалася лише косметична маніпуляція.

І все ж вона відбивала певні політичні тенденції. Влада все глибше усвідомлювала свою неспроможність зруйнувати церкву як соціальний інститут. Вона доходила до розуміння перебільшеності своїх попередніх завдань. Це усвідомлення вимагало більш зваженого і терпимого ставлення до релігійних організацій як до політичних і світоглядних опонентів.

Ця тенденція спроквола проглядалася вже з 1921 р., коли ЦК РКП(б) звернувся до ЦК КП(б)У з директивами щодо релігійної політики. Працівники радянських і партійних органів закликалися “особливо вдумливо проводити всілякого роду заходи, що торкаються релігійного світогляду селянських мас, не послаблюючи, а, навпаки, посилюючи культурно-просвітню роботу, яка створює новий фундамент наукового світогляду, ведучи антирелігійну пропаганду на основі постанови X з'їзду і узгоджуючи її з основою нашої політики поточного моменту” [10, арк.85].

Таким чином, нові орієнтири соціальної та економічної політики, проголошені рішеннями X з'їзду РКП(б), вимагали більш терпимого ставлення до релігії та церкви.

На XIII з'їзді керівники РКП(б) знову наголосили на необхідності більш уважного ставлення всіх комуністів (які, врешті, займали ключові позиції в державному апараті) до релігійних почуттів віруючого громадянства. В одній з резолюцій з'їзду підкреслювалось: “Необхідно рішуче ліквідувати будь-які спроби боротьби з релігійними забобонами заходами адміністративними, у вигляді закриття церков, мечетей, синагог, молитовних будинків, костель і т. ін.” [1, с.83].

Передусім цю вказівку мали сприйняти як керівництво до безпосередньої дії працівники апарату НКВС і підвідомчих їм місцевих установ – відділів управління губернських виконавчих комітетів, у складі яких практично по всій Україні з 1923 р. стали діяти ліквідкоми, що в різних місцях мали різні назви: ліквідвідділи, ліквідвідділки, підвідділи культів, підвідділи по відокремленню церкви від держави тощо. Настанова вимагала корегування стилю роботи адміністративного апарату.

Працівники центрального апарату НКВС, а також підвідомчої їм губернської ланки, одержуючи накази вищих партійно-урядових органів, у свою чергу, вимагали від працівників виконавчої влади окружного і повітового рівня позбутися вживання терміну “ліквідком” та інших, що підкреслювали негативне ставлення державної влади до релігії, релігійних організацій, служителів культу та релігійних почуттів віруючого населення.

На з'їзді уповноважених працівників по відокремленню церкви від держави Мелітопольського округу, що відбувся 9 вересня 1923 р. впливовий для місцевого апарату НКВС чиновник – представник окружного відділу ДПУ Яшиш на завершення роботи з'їзду розтлумачив значення та функції ліквідаційних комісій по відокремленню церкви від держави. В інтерпретації цього втілювача релігійної політики центру і наставника всіх місцевих адміністративних органів, що курирували церковну сферу, слова якого сприймалися як наказ, думка про функції ліквідкомів була несхожою на всі попередні настанови. Вона відбивала зміну політичної кон'юнктури: “Ліквідаційна комісія не є органом боротьби з релігією, вона навіть не веде пропаганди антирелігійної, вона лише спрямовує релігійні течії так, щоб вони не шкодили суспільству та

існуючому порядку. Ціль ліквідкому – це вивчення і пошук слабких сторін релігій” [13, *арк.174*]. Фрагмент промови характеризував ускладнення завдань, які партія і основний орган негласної боротьби проти церкви – ДПУ висували перед центральним і місцевим апаратом НКВС у боротьбі з церквою. Від працівників адміністративної ланки вимагали адмініструвати не адмініструючи. Таке завдання заганяло в глухий кут нерозуміння безпосередніх виконавців радянської релігійної політики, супроводжувалося плинністю кадрів працівників на посадах керуючих відділеннями культів на місцях.

“У зв’язку з відомим вам розпорядженням центру Ліквідком скасовується і створюється відділення на його місці. Тому начальниками відділень залишаються колишні секретарі Ліквідкомів” [12, *арк.242*], – пояснював начальник відділення по відокремленню церкви від держави адміністративного відділу Катеринославського губвиконкому Фаддєєв на засіданні секретарів окрліквідкомів 12 жовтня 1924 р. у Катеринославі.

Цілком природно, що зовнішня лібералізація ставлення влади до церкви відбилась і в назві державної структури, відповідальної за втілення радянського законодавства про відокремлення церкви від держави.

У 1924-1926 рр. колишній “ліквідком” став носити назву “підвідділ культів”, залишаючись у складі Адміністративного відділу НКВС.

Ключове слово нової назви підвідділу – “культів” вказувало, що ставлення держави до церкви хоча й змінилось, але не глибоко, не принципово. На неї продовжували дивитися як на культ, ритуал, обряд, явище зовнішньої і нетривалої дії.

Посилення вертикалі виконавчої влади, яке відбувалося поступово із згортанням НЕПу, в першу чергу проявлялося на тих напрямках державної політики, які вважались пріоритетними. Логічно, що ця тенденція знайшла прояв у посиленні адміністративної відповідальності керівництва, зміцненні одноосібної влади на різних рівнях центрального апарату НКВС і місцевих органів, які знаходились в його підпорядкуванні й контролювали політично важливу церковну сферу.

З 1927 р. підвідділ культів у складі Адміністративного відділу (з 1928 р. Адміністративного управління; з 1930 р. – Центрального адміністративного управління) НКВС замінив “інспектор у справах культів”, а з 1930 р. – “референт у справах культів”.

Скорочення штатів працівників потягло за собою скорочення ділового листування НКВС з підвідомчими структурами, різкішу тональність циркулярних листів до підвідомчих органів, зменшення чисельності наглядових справ завершених діловодством протягом 1928-1929 років.

Перемога сталінського курсу наприкінці 20-х років різко змінювала суспільну атмосферу. Нагнітання політичної істерії під приводом “загострення класової боротьби всередині країни та посилення іноземної небезпеки” створювало ілюзію необхідності реструктуризації центральних органів влади. В грудні 1930 р. постановою ЦВК і РНК СРСР було ліквідовано НКВС союзних і автономних республік, серед яких значився й НКВС УСРР [3, *с.39-394*]. Його функції передавались іншим центральним органам.

Адміністративний нагляд за релігійними організаціями в УСРР було покладено на один із структурних підрозділів Президії ВУЦВК.

Таким чином, можна констатувати, що, з погляду центральної партійно-державної влади, НКВС УСРР виявився неспроможним ефективно реалізовувати політичну лінію щодо церкви.

Цей орган видався зайвим ланцюгом у державному механізмі регулювання церковного життя.

За умов, коли партійному керівництву бажано було якнайоперативніше впливати на ситуацію в будь-якому регіоні країни і, водночас, не обтяжувати себе відповідальністю за кричущі масові порушення норм суспільного співжиття та законності, нейтралізувати невдоволення діяльністю центральних органів компартії та державного апарату, така реструктуризація була цілком зрозумілою.

Сформульоване вище дослідницьке завдання про з'ясування сутнісного зв'язку між НКВС та іншими партійно-державними органами в контексті загальної релігійної політики спонукає, передусім, до продовження і фактологічного наповнення ряду: комуністична партія – НКВС, пошуку відповіді на питання зв'язків вищого керівництва НКВС з партійно-державною номенклатурою. Якщо такий зв'язок існував, то наскільки він був визначальним і сталим?

Світло на такі питання проливають архівні документи вищих партійних органів, зокрема, документи ЦК КП(б)У.

Як відомо, найвпливовішими партійними структурами, які визначали характер релігійної політики в державі, були антирелігійні комісії при Політбюро ЦК ВКП(б) і, відповідно, ЦК КП(б)У.

Документи цих комісій, що тривалий час перебували в “спецсховках”, повідомляють про те, що лідери компартії та радянської держави цілком свідомо й цілеспрямовано відводили органам НКВС роль державного апарату по боротьбі з церквою. В той же час для широкого загалу адмінвідділ НКВС та підвідомчий йому місцевий апарат пропагандистськи називали провідниками свободи сумління, охоронцями радянського законодавства про релігію та церкву.

На засіданнях антирелігійної комісії поряд з вищими партійними функціонерами і державними урядовцями часто-густо були присутні представники апарату НКВС і його підвідділу культів, зокрема один із його керівників – І.К.Сухоплюєв.

На засіданнях антирелігійної комісії, яка опрацьовувала питання церковної політики перед їх винесенням на розгляд ЦК, Секретаріату чи Політбюро, постійно обговорювались циркуляри НКВС щодо церковної політики.

Непоодинокими були випадки, коли члени антирелігійної комісії без особливих коментарів ухвалювали рішення про дію в Україні циркулярів НКВС РСФРР, даючи безпосередню вказівку НКВС УСРР “підтвердити” той чи інший циркуляр з метою уніфікації нормативної бази державного наступу на церкву.

Досить красномовним для характеристики зв'язку між таємним вищим партійним органом, яким була антирелігійна комісія, і НКВС може бути одне з рішень комісії від 5 січня 1924 р. Воно стосувалося висновків на скарги, що надходили до НКВС у церковних справах. “Всі справи по скаргах до НКВС доповідати голові антирелігійної комісії при ЦК”, – так резюмувала постанова антирелігійної комісії [11, *арк.9*]. Отож, структурні підрозділи НКВС не могли мати реальної самостійності навіть у втіленні декларованих з найвищих партійних трибун – з'їздів РКП(б) – ВКП(б) – КП(б)У окремих гуманістичних принципів і положень радянського законодавства, що обіцяли релігійні свободи.

Як приклад, розглянемо протокол засідання антирелігійної комісії ЦК КП(б)У від 19 липня 1924 р. На ньому було розглянуто низку “питань НКВС”. Серед них: “заяви автокефалістів про дозвіл їм Харківського краєвого з'їзду”, “Про Донбас” (де в с. Дмитрівка стався кривавий інцидент між віруючими і міліцією та представниками влади під час спроби закриття церкви), “Затвердження інструкції НКВС про порядок закриття церков”.

Зміст винесених на обговорення питань і прийняті рішення знову засвідчили несамотійність НКВС у визначенні власної лінії поведінки і цілковиту підконтрольність цього органу партійно-державній верхівці.

Зокрема, з першого питання НКВС мав отримати вказівку: “Дозвіл з'їзду відтягувати”. З другого – йому було доручено розробити таємний циркуляр, який би роз'яснив місцевому апарату губернських адміністративних відділів, що НКВС є не чим іншим, як апаратом, що виконує всі принципові постанови антирелігійної комісії. Нарешті, інструкцію НКВС про порядок закриття церков, яку розглянула антирелігійна комісія, було схвалено [11, *арк.20-21*]. Використовуючи апарат НКВС як знаряддя руйнації церкви, наступ проти неї з боку держави продовжувався.

За таких обставин НКВС не міг виконувати роль органу, що забезпечував би свободу совісті, безпристрасно стежив за дотриманням законності і слугував її еталоном. Навпаки, він став не тільки знаряддям, а й генератором руйнування основ традиційного церковного ладу.

У міру еволюції радянсько-більшовицької державно-політичної системи НКВС виконував різні стратегічні завдання нищення церкви, які вирізнялися різноманітністю форм, а відтак завдавали різновекторного руйнівного впливу. Але ця порушена нами проблема виходить за рамки нашого дослідження і потребує окремого розгляду.

Стрижнем системи, яка моделювала і модифікувала роль НКВС в церковній політиці держави, була правляча комуністична партія, яка мала монополне право на владу. Завдяки цій монополії вона маніпулювала суспільною свідомістю громадян, відводячи НКВС подвійну роль – гласну – охоронця свободи совісті, і негласну – борця проти церкви та релігії.

Саме вона, використовуючи таємний політичний орган – антирелігійну комісію ЦК, вдавалася до адміністрування над комісаріатом внутрішніх справ, продукуючи подібний стиль його роботи з підвідомчими органами.

ВКП(б)-КП(б)У покликала НКВС до виконання ним адміністративно-регулятивних функцій по реалізації церковної політики. Вона ж і прийняла ухвалу про відібрання цих функцій із зміною політичних пріоритетів партії.

Джерела та література

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1972. – Т. 2.
2. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20 – 30-ти роки. – К., 1991.
3. Нелидов А.А. История государственных учреждений СССР 1917 – 1936 гг. – М., 1962.
4. Пиріг Р.Я. Церква, партія, держава. (Розтаємничені архівні джерела) // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992.
5. Подкур Ю. Документи ВУЧК – ДПУ – НКВС як джерело до вивчення релігійного життя в Україні в 20 – 30-ті рр. // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – Полтава, 1998.
6. Рубльов О.С. Документальні матеріали ВНК – ДПУ – НКВС як джерело для дослідження церковного життя на Україні в 20 – 30-х рр. // Там же.
7. Шаповал Ю.І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997.
8. Рубльова Н. Невідома ділянка “антирелігійного фронту”: Боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1085.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.748.
11. Там же. – Спр.1842.
12. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-316. – Оп.3. – Спр.32.
13. Там же. – Ф.Р-3409. – Оп.2. – Спр.7.

SUMMARY

The role and the place of the National commissariat of the internal affairs of the USSR in the realization of the soviet religion politic during the 20-th years of the XX century is determined. The changes had in the structure of the NKVS, that are connected with the function of the regulation of the state-church relations analyses and determined theirs character. The author had looked after the dependence of the NKVS from the highest bodies of the state-party authorities in the process of the determination of it's position to the religion organizations.